

Adriana Sylwia Bartnik
Politechnika Warszawska

Katarzyna Julia Kowalska
Uniwersytet Warszawski

PORADNICTWO PRAWNE I OBYWATELSKIE W KONTEKŚCIE ŚWIADOMOŚCI PRAWNEJ I POTRZEBY EDUKACJI PRAWNEJ POLAKÓW. WYBRANE PROBLEMY

Wprowadzenie:

- 1) 1 stycznia 2016 r. zaczęła w Polsce obowiązywać ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej¹,
- 2) projekt nowelizacji ustawy wpłynął do Sejmu 3 sierpnia 2017 r.,
- 3) nowelizacja ustawy została uchwalona 15 sierpnia 2018 r., wiąże się ze zmianą nazwy ustawy na: ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej.

Polski wymiar sprawiedliwości od wielu lat jest jednym z najgorzej ocenianych w Europie². D. Woźniakowska-Fajst, odwołując się do badań nad oceną pracy polskich sądów, wskazuje, że „przeciętny Polak ma niską świadomość prawną, boi się przepisów i korzystania z nich, żywi przekonanie, że urzędnicy i sędziowie rozgrywają swoje własne interesy, a prawnicy są nastawieni wyłącznie na oszukanie klienta i skłonienie go do ponoszenia dużych wydatków”³. Z badań przedstawionych w opublikowanym w 2016 r. raporcie pt. „Diagnoza świadomości prawnej Polaków” wynika, że Polacy mniej ufają sądom niż politykom czy kościołowi⁴. Nie dziwi zatem to, że przypisuje się sądom więcej cech negatywnych niż pozytywnych. I tak, do największych zarzutów należy zaliczyć nadmierną biurokrację, opieszałość, dbanie o własne interesy, przekupność, zaro-

¹ Tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 294, dalej: ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej.

² World Justice Project. 2016. Rule of Law Index 2016 – Poland, <http://data.worldjusticeproject.org/#/groups/POL> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³ D. Woźniakowska-Fajst, *Edukacja prawna, możliwości, szanse, bariery*, Warszawa 2012, s. 7.

⁴ Diagnoza świadomości prawnej Polaków wyniki badań, http://zpp.net.pl/upload/omt9a-g_09.03.2016NiewiadomoprarnaPolakw2016.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.).

zumiałość⁵. Warto też podkreślić, że wiedza o polskich sądach, i pewnie o polskim prawie, nabywana jest głównie z telewizji oraz osobistych doświadczeń, badani nie wskazali bowiem profesjonalnych, wiarygodnych źródeł swojej wiedzy o sądach i prawie⁶. Zatem postawiona kilka lat wcześniej teza D. Woźniakowskiej-Fajst zdaje się być nadal aktualna. Twierdzi ona też, że „Polacy unikają prawa jak ognia i w rezultacie niejednokrotnie w pewnym momencie muszą skonfrontować się z poważnymi problemami, które sami na siebie sprowadzili. Unikanie szukania wiedzy o prawie i legalnych rozwiązań pojawiających się kłopotów skutkuje egzekucjami komorniczymi (dłużnicy unikają konfrontacji z bankiem, wierzycielem, komornikiem tak długo, jak mogą, i w rezultacie narażają się na egzekucję, której można było uniknąć, gdyby tylko zawczasu podjąć jakieś działania), odpowiedzialnością karną (ludzie np. nie mają świadomości, że przestępstwa bez ofiar, takie jak podrobienie podpisu żony za jej zgodą, to też przestępstwa) czy wreszcie są zaskoczeni, że nie mogą sprzedać mieszkania po babci, do którego się wprowadzili wiele lat temu po jej śmierci, bez przeprowadzenia postępowania spadkowego”⁷. Tym samym uregulowanie systemu edukacji prawnej i wsparcia prawnego szczególnie w jednym akcie normatywnym jest krokiem w dobrym kierunku. Niemniej jednak w tym miejscu należy postawić pytanie, jakich porad oraz jakiego wsparcia oczekują Polacy. Należy także, w związku z różnorodnością modeli, koncepcji i spojrzeń na poradnictwo w dobie jego przemian, zacytować pytanie stawiane przez P. W. Juchacza: „któremu rozwiązaniu bardziej sprzyja charakter narodowy Polaków?”⁸, a zatem, czy nowelizacje i kierunek reform uwzględniają oczekiwania społeczne.

Zanim jednak zostanie udzielona odpowiedź na to pytanie, zasadne jest poruszenie kilku zagadnień będących kontekstem społecznego funkcjonowania prawa w Rzeczypospolitej Polskiej oraz stosunkiem do prawa czy reform prawa. M. Tański wskazuje, że Polska jest jednym z krajów, w którym prawo ma zaspokajając emocjonalne potrzeby porządku społecznego, wprowadzać stabilizację, także poprzez jednoznaczność, nawet gdy będą to niewykonalne w praktyce przepisy. Co ciekawe, poza iluzorycznością tak tworzonego prawa, zarzuca on społeczeństwu zbyt silne przywiązanie do wiedzy eksperckiej przy jednoczesnym braku poszanowania zdrowego rozsądku⁹. W opinii autorek pogląd ten wymaga doprecyzowania i pewnego uściślenia, trudno bowiem nie polemizować z tą tezą, szczególnie gdy do owych ekspertów zaliczymy pracowników wiedzy. Co do

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ D. Woźniakowska-Fajst, *Edukacja prawna...*, s. 7

⁸ P. W. Juchacz, *Trzy tezy o sędziach społecznych i ich udziale w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2016, t. 5, nr 1.

⁹ Czym w pewnym stopniu podejmuje się krytyki konstrukcjonizmu i formuje podobne zarzuty do niej, tak jak A. D. Sokal. Warto jednak w tym miejscu odróżniać konstruktywizm od konstrukcjonizmu, który to metodologicznie wyłożył A. Zybertowicz w książce: *Przemoc i poznanie: studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*, Toruń 1995.

zasady bowiem to właśnie praca ekspercka, specjalistyczna oparta na wiedzy, profesjonalizm jest nisko opłacana, a zatem niedoceniana¹⁰. Z kolei, odwołując się do prac N. Christiego¹¹, należy przyznać rację tej tezie M. Tańskiego. Tym samym w ramach teoretycznych analiz nad poradnictwem prawnym w ramach poradnictwa obywatelskiego chcemy podkreślić, iż poradnictwo prawne jako specjalistyczne i profesjonalne jest jednocześnie niedoceniane i marginalizowane w ramach polityk publicznych, szczególnie w ich deliberatywnym wymiarze¹², i stanowi swoisty przykład paradoksu zgodności z prawem¹³.

W opinii A. Peiserta w centrum deliberatywnego paradygmatu jest demokracja oparta na dialogu. Wskazuje on za J. Dryzekiem, że koncept ten opiera się na legitymacji wywodzonej zarówno z prawa, jak i „zdolności i możliwości członków zbiorowości, będących przedmiotem decyzji instytucjonalnej, do współuczestnictwa w kształtowaniu tej decyzji”¹⁴. Warto też podkreślić, że generalnie termin „deliberować” oznacza „wchodzić w interakcję”¹⁵. Deliberacja jest w tej koncepcji ujmowana jako forma interakcji. A. Peisert pisze, że aktorzy takiej interakcji pod jej wpływem mogą zmieniać poglądy, opinie i że zmiana ta jest pożądana, nie jest

¹⁰ Współcześnie pracowników wiedzy należy zaliczać także do specyficznych prekariuszy – szerzej G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014.

¹¹ N. Christie w swoich pracach, stanowiących przyczynek do rozwoju konstrukttywizmu, wskazywał, że każdy problem społeczny musi być konstruowany wraz z zespołami eksperckimi – szerzej teoria dogodnych wrogów. Teoria dogodnych wrogów wskazuje, jak właśnie z incydentalnych zachowań występujących w społeczeństwie, jeśli tylko można nadać tym zachowaniom „szkodliwość”, za pomocą środowisk inteligenckich, świata nauki i mediów nagłaśnia się owe zachowania. Stopniowo nadaje się im rangę problemu społecznego po to, by za chwilę zmieniać prawo. Ograniczenia swobód obywatelskich odbywają się w imię walki z tym konkretnym problemem społecznym. Nadto władza, wskazując w stosownym czasie wygrane bitwy czy przygotowania do bitwy z owym wrogiem, zaciemnia rzeczywistość, odwraca uwagę od problemów niezwykle istotnych, a kieruje je na tematy zastępcze. N. Christie, *Dogodna ilość przestępstw*, Warszawa 2004. Teoria ta została zaprezentowana na wykładzie inauguracyjnym na konferencji poświęconej problemom wpływu polityki karnej na stosunki między jednostką a państwem 10 września 1984 r. w Oksfordzie (tłumaczenie M. Płatek, tekst dostępny dzięki uprzejmości tłumaczki).

¹² P. W. Juchacz, *Deliberatywna filozofia publiczna. Analiza instytucji wysłuchania publicznego w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej z perspektywy systemowego podejścia do demokracji deliberatywnej*, Poznań 2015.

¹³ Paradoks zgodności z prawem opiera się na modelu trójstopniowej hipotezy działania prawa A. Podgóreckiego oraz filozoficznoprawnej formule G. Radbrucha (*ex iniustissima non est lex*, czyli *prawo krańcowo niesprawiedliwe nie jest prawem*) więcej w: G. Radbruch: *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*, (w:) M. Szyszkowska (red.), *Zarys filozofii prawa*, Białystok 2002, s. 256 i n.

¹⁴ Dryzek J., *Democratization as Deliberative Capacity Building*, „Comparative Political Studies” 2009, nr 42, s. 1379–1402, za: A. Paisert, <https://kulturaliberalna.pl/2010/01/12/peisert-demokracja-deliberatywna-utopia-czy-ratunek-dla-demokratycznych-wartosci/> (dostęp: 19.04.2018 r.).

¹⁵ Szerzej G. Majone, *Dowody, argumenty i perswazja w procesie politycznym*, Warszawa 2004, s. 21–26, za: A. Paisert, <https://kulturaliberalna.pl/2010/01/12/peisert-demokracja-deliberatywna-utopia-czy-ratunek-dla-demokratycznych-wartosci/> (dostęp: 19.04.2018 r.)

bowiem oparta na przemocy, manipulacji czy szantażu¹⁶. Rozważania poświęcone deliberatywnej filozofii publicznej stanowią obecnie trzon prac cytowanego już P. W. Juchacza, który wskazuje na rudymenarność uprawiania polityki publicznej właśnie na podstawie dialogu wytwarzanego przez profesjonalistów, których zadaniem nie jest wyłączenie nieprofesjonalistów, a raczej inkluzja tychże¹⁷. W opinii auterek koncepcja P. W. Juchacza w zakresie polityk publicznych powinna być obecnie najbliższa, jako najbardziej demokratyczna, a jednak w pewnym sensie eliminująca ryzyko działań dywersyfikacyjnych w ramach skłóconych grup, choć jednocześnie koncepcja ta wymaga dalszych prac.

Zdaniem auterek współczesna potrzeba dialogu społecznego nad oczekiwaniami co do prawa nakazuje wręcz badać zapotrzebowanie społeczne co do rezultatu porady, oczekiwania klienta, ale jednocześnie unormowania, uregulowania poradnictwa przez profesjonalistów na rzecz nieprofesjonalistów. Nie należy jednocześnie zapominać o tym, że oczekiwania i potrzeby klientów ośrodków świadczących poradnictwo znacznie wykraczają poza ramy klasycznej porady prawnej¹⁸, dlatego też jeśli myślimy o rozwiązaniach systemowych, warto byłoby wyposażać prawników w pomoc specjalistyczną z innych dziedzin, np. socjologów – w ramach potrzeby diagnozy, pracowników socjalnych – w ramach poradnictwa w sprawach, oraz w niezwykle ważne poradnictwo psychologiczne. Co do zasady nawet najbardziej profesjonalny prawnik nie ma podstaw, kompetencji ani uprawnień do diagnozy czy też wsparcia psychologicznego, które jest niezbędne przy udzielaniu nawet najdrobniejszych porad np. osobom uzależnionym bądź wykluczonym. G. Chimiak z K. Górniak wskazywały, że krytyka systemu poradnictwa w Polsce skierowana była „przede wszystkim wobec działań państwa, które w opinii badanych, ponosi odpowiedzialność za brak systemu i liczne zaniechania w dotychczasowych próbach jego tworzenia”¹⁹.

Z kolei W. Klaus zwraca uwagę na potrzebę standaryzacji usług związanych z poradnictwem²⁰. Wskazuje on za R. Szarfenbergiem, że standaryzacja taka pozwala wymierzyć i policzyć koszt usługi świadczonej w ramach poradnictwa: „Dzięki istnieniu standardów wiadomo dokładnie, za jaką usługę i ile płaci skarb państwa”²¹, dalej W. Klaus w standaryzacji widzi nie tylko ujednolicenie usługi, lecz także podniesienie jakości porady.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ P. W. Juchacz, *Deliberatywna filozofia publiczna...*, s. 77.

¹⁸ O nieracjonalnych oczekiwaniach wobec instytucji czy prawników pisze A. Krajewska w książce: *Spory konsumenckie i ich rozwiązywanie*, Warszawa 2009.

¹⁹ G. Chimiak, K. Górniak, *Otoczenie instytucjonalne poradnictwa i jego rola w polityce publicznej*, (w:) A. Peisert, T. Schimanek, M. Waszak, A. Winiarska (red.), *Poradnictwo prawne i obywatelskie w Polsce. Stan obecny i wizje przyszłości*, Warszawa 2013, s. 148–149.

²⁰ W. Klaus, *Standaryzacja jako element zarządzania jakością usług prawnych*, (w:) G. Wiaderek (red.), *Poradnictwo prawne i obywatelskie – system, koszty, innowacje*, Warszawa 2014.

²¹ *Ibidem*, s. 72; w tej publikacji odwołuje się do tez R. Szarfenberg: *Standardy i standaryzacja pracy socjalnej i usług pomocy i integracji społecznej*, (w:) R. Szarfenberg (red.), *Krajowy*

Autorkom bliższe jest twierdzenie, iż deliberatywna koncepcja tworzenia zarówno polityk publicznych, jak i prawa może stać się również receptą na problem inflacji prawa i przyczyniać się do wzrostu zaufania do prawa. Mamy tu na myśli inflację prawa nie tylko w znaczeniu powszechnym, czyli przerost regulacji, jego liczbę, lecz także w spojrzeniu J. Kochanowskiego, który odwołując się do habermasowskiej koncepcji kolonizowania społeczeństwa, cytując W. Churchilla, wskazywał, że nadmiar regulacji przyczynia się do zmniejszenia znaczenia samego prawa, jego siły i prestiżu²². Nasza teza wydaje się też współgrać z dotychczasowymi uwagami badaczy tematu. Przykładowo, jeden z najprężniej działających *think-tanków* prawniczych w Polsce – Instytut Prawa i Społeczeństwa (INPRiS) – wskazywał na potrzebę badań socjologicznych nad prawem wspólnie z organizacjami pozarządowymi – te jednak w zasadzie są jednym z elementów najsilniej charakteryzujących polski trzeci sektor²³.

Taki stan rzeczy przekłada się na zapotrzebowanie na pomoc prawną. Z ostatnich danych wynika, że 87% Polaków uważa, iż przydałaby się im pomoc prawnika przynajmniej raz w roku²⁴, 1,6 mln Polaków wskazuje, że pomoc prawnika byłaby im potrzebna przynajmniej raz w miesiącu²⁵. Co do zasady Polacy z problemem prawnym próbują poradzić sobie sami, szczególnie na wstępnym etapie, czyli tam, gdzie pomoc najłatwiej uzyskać i tam gdzie jest ona najmniej kosztowna²⁶. Autorki na obecnym etapie badań nad polską kulturą prawną stawiają hipotezę, iż sięganie po pomoc profesjonalisty w ostateczności, w przypadku

raport badawczy. Pomoc i integracja społeczna wobec wybranych grup – diagnoza standaryzacji usług i modeli instytucji, Warszawa 2011, s. 51–52; Z. Wejman, *Tło społeczne standaryzacji usług społecznych*, s. 3, http://www.mazowia.org.pl/www_ngo/Zbigniew%20Wejman%20podstawowe%20pojecia%20z%20zakresu%20standaryzacji%20us%B3ug%20socyjalnycb.doc (dostęp: 22.04.2018 r.).

²² J. Kochanowski, *Jurydyzacja życia*, „Palestra” 2002, nr 7–8, s. 95, http://palestra.pl/upload/14/25/46/1425460553_.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.).

²³ Badania pomocy prawnej. Organizacje społeczne a socjologowie prawa – perspektywy współpracy, analizy i rekomendacje, grudzień 2010 r., http://www.inpris.pl/fileadmin/user_upload/documents/pomoc_prawna/Badania_pomocy_prawnej_Organizacje_spoeczne_a_socjologowie_prawa_-_perspektywy_wspolpracy.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.).

²⁴ Badanie omnibusowe zrealizowane przez ARC Rynek i Opinia na panelu badawczym epa-nel.pl, na zlecenie D.A.S. Towarzystwa Ubezpieczeń Ochrony Prawnej, w dniach 15–23 maja 2017 r., metodą CAWI, na reprezentatywnej próbie populacji ogólnopolskiej w wieku 18–55 lat, z wyłączeniem osób z wykształceniem prawniczym, N=915, <http://www.wirtualnemedia.pl/artukul/pomoc-prawna-jak-uzyskac-prawnik-kto-potrzebuje> (dostęp: 14.04.2018 r.).

²⁵ PULS BRANŻY (dostęp: 14.04.2018 r.), <http://www.polskiprawnik.pl/polacy-potrzebujapomocy-prawnej-chetniej-siegaja-najpierw-internetu/> (dostęp: 12.12.2018 r.).

²⁶ Szerzej S. Burdziej, M. Dudkiewicz, *Korzystający i niekorzystający z poradnictwa prawnego. Raport cząstkowy*, Warszawa 2013; G. Makowski, M. Dudkiewicz, E. Rekosz, T. Schimanek, P. Zimolzak, *Podmioty udzielające bezpłatnych porad prawnych i obywatelskich. Raport cząstkowy*, Warszawa 2013; A. Turska (red.), *Prawo i wykluczenie. Studium empiryczne*, Warszawa 2010; J. Winczorek, *Przegląd literatury na temat dostępności i korzystania z pomocy prawnej*, Warszawa 2012.

problemów z prawem, jest wynikiem niskiej świadomości prawnej związanej też z brakiem zaufania do sądów i prawników w ogóle. Przykładowo, z reprezentatywnych badań CBOS wynika, że około 44% Polaków poszukujących porady nie wiedziało o istnieniu punktów porad. Zdaniem A. Winiarskiej tak wysoki odsetek osób, które deklarują brak problemów prawnych, czy też potrzeby skorzystania z usług prawnika, wynika raczej z braku świadomości tego, co jest problemem prawnym czy, szerzej, niskiej świadomości prawnej²⁷. W tym miejscu należy wskazać, że ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej była krytykowana w zasadzie przez wszystkie środowiska jeszcze przed jej wejściem w życie.

Ewaluacja funkcjonowania ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej wypracowana przez środowiska eksperckie związane z organizacjami pozarządowymi wykazała, że system nie jest efektywny. Jego nieefektywność wynika najprawdopodobniej zarówno z dość wąskiego grona adresatów uprawnionych do otrzymywania porad, jak i stosunku Polaków do prawa i wymiaru sprawiedliwości. Krytyka ta była jak najbardziej zrozumiała, piętrzący się bowiem od lat chaos kompetencyjny polaryzował środowiska korporacji prawniczych i organizacji pozarządowych właśnie w kontekście poradnictwa²⁸. Brak spójnej, konsekwentnej regulacji systemowej przenosił się także na codzienne wsparcie. K. Górniak pisała nawet o chaosie wypowiedzi badanych przez Instytut Spraw Publicznych (ISP) ekspertów związanych z instytucjami świadczącymi poradnictwo, a wynikającym z braku wiedzy, niskiej świadomości prawnej w zakresie poradnictwa: „Chaos, który wyłania się z tych wypowiedzi, świadczy o tym, że instytucje wspierające podczas podejmowania decyzji co do inicjowanych działań bardziej kierują się własnym wyobrażeniem o istniejącym systemie niż ugruntowaną wiedzą”²⁹. Znamienne jest zatem dla społeczeństwa polskiego traktowanie prawa w sposób intuicyjny, emocjonalny, co jednocześnie przekłada się w naturalny sposób na ocenę obowiązującego prawa, gdy to nie jest spójne z wyobrażeniem i oczekiwaniami odbiorcy. Tym samym zasadne jest łączenie poradnictwa prawnego z edukacją prawną.

Warto w tym miejscu zacytować też M. Stefaniuk, która pisze, że „przyjęcie ustawowych rozwiązań dotyczących nieodpłatnej pomocy prawnej pozwoli (przynajmniej w pewnym stopniu) złagodzić obowiązywanie zasady *ignorantia*

²⁷ A. Winiarska, wywiad: *Dla kogo bezpłatne poradnictwo prawne*, <https://www.polskieradio.pl/130/2787/Artykul/950808,Dla-kogo-bezplatne-poradnictwo-prawne-i-obywatelskie,oraz-Bezplatne-poradnictwo-prawne-i-obywatelskie-analiza-danych-zastanych-INPRiS>, file:///C:/Users/BIURO/Downloads/raport_z_analazy_danych_INPRIS.pdf (dostęp: 19.04.2018 r.).

²⁸ Szerzej S. Banaś, *Bezpłatna pomoc prawna jako podstawa ścierania się interesów różnych grup społecznych*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2016, nr 7–8, s. 213–222.

²⁹ G. Chimiak, K. Górniak, *Otoczenie instytucjonalne poradnictwa i jego rola w polityce publicznej*, (w:) A. Peisert, T. Schimanek, M. Waszak, A. Winiarska (red.), *Poradnictwo prawne i obywatelskie w Polsce. Stan obecny i wizje przyszłości*, Warszawa 2013, s. 149.

iuris nocet, zwłaszcza wobec tych podmiotów, dla których domniemanie znajomości prawa było fikcją w pełnym tego słowa znaczeniu”³⁰.

O ile w Danii czy Finlandii obywatele darzą wymiar sprawiedliwości przeszło 80-procentowym zaufaniem, o tyle w Polsce opinię taką ma 45% badanych³¹. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że zaufanie do sądów w dużej mierze opiera się na sprawiedliwości proceduralnej, która z kolei dotyczy komunikacji opartej na czterech aspektach. L. Morawski wskazuje, że sprawiedliwość proceduralna to pewien sposób zorganizowania procesu podejmowania decyzji przez sędziego (sędziów), by decyzja ta mogła zostać uznana za decyzję fair³². Wskazuje on jako główne filary takiej decyzji bezstronność, niezawisłość sądu, równość stron oraz prawo do obrony i prawo do pomocy prawnej. Z literatury przedmiotu wynika, że do filarów tych zalicza się nie tyle merytoryczność pracy sądu rozumianą jako biegłość w prawie, ile raczej zachowania łatwe do zaobserwowania, uchwycenia przez przeciętnego klienta czy obserwatora rozpraw czy generalnie pracy sądów³³. Zachowania te zostały zaliczone do czterech kategorii i są nimi: możliwość wypowiedzi, prawo do bycia wysłuchanym, przedstawienia swojego zdania, stanowiska; równość, bezstronność sądu, brak faworyzowania strony czy też nieokazywanie sympatii, zażyłości z jedną ze stron (brak okazywania równości stron w polskiej literaturze przedmiotu podnoszony jest zazwyczaj w kontekście przebywania prokuratora na sali rozpraw podczas przerw, o czym pisze A. S. Bartnik³⁴, czy też w raportach Fundacji Court Watch Polska³⁵); szacunek; zrozumiałość³⁶.

³⁰ M. Stefaniuk, *Spoleczna potrzeba nieodpłatnej pomocy prawnej – beneficjenci regulacji ustawowej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. III, s. 867–880.

³¹ Wyniki badania nad niezależnością sądów w Europie, http://www.tnsglobal.pl/archiwumraportow/files/2016/08/Czy_sady_i_sedziowie_sa_niezalezni_Wyniki_europejskie_sierpień_2016.pdf, <http://ec.europa.eu/COMMFfrontOffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/FLASH/surveyKy/2116> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³² L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2012, s. 33.

³³ Szerzej o tym S. L. Blader i T. R. Tyler, *Testing and Extending the Group Engagement Model: Linkages between Social Identity, Procedural Justice, Economic Outcomes, and Extrarole Behavior*, „The Journal of Applied Psychology” 2009, 94, nr 2: 445–64; T. R. Tyler, *Social Justice: Outcome and Procedure*, „International Journal of Psychology” 2000, 35, nr 2: 117–25; T. R. Tyler i E. A. Lind, *The Social Psychology of Procedural Justice*, New York 1988; J. Thibaut i L. Walker, *A Theory of Procedure*, „California Law Review” 1978, 66, nr 3, za: S. Burdziej, B. Pilitowski, B. Kociolowicz-Wiśniewska, *Ocena polskiego sądownictwa w świetle badań*, maj 2017 r., raport, <https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2017/05/Raport-Fundacji-Court-Watch-Polska-Ocena-polskich-s%C4%85d%C3%B3w-w-%C5%9Bwielu-bada%C5%84-maj-2017.pdf> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³⁴ A. S. Bartnik, *Sędzia czy kibic. Rola ławnika w wymiarze sprawiedliwości III RP*, Warszawa 2009.

³⁵ Raporty z monitoringu, <https://courtwatch.pl/baza-wiedzy/publikacje> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³⁶ K. M. Cern, P. W. Juchacz, B. Wojciechowski, M. Zirk-Sadowski w ramach projektu: *Demokratyczna legitymizacja wpływu orzeczeń sędziowskich na system stanowienia prawa / Democratic Legitimization of the Judicial Rulings' Influence on a System of Law-Making* (VII 2016–VI 2019),

Warto też zauważyć, że w Polsce wydatki na pomoc prawną są najniższe wśród krajów Rady Europy. Z badań opublikowanych w raporcie Europejskiej Komisji na rzecz Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości (CEPEJ) wynika, że proporcje środków przeznaczanych na pomoc prawną w stosunku do całkowitego wydatków na sądownictwo w przypadku Polski wynoszą 1,3%, w Irlandii Północnej – 51,2%, w Anglii i Walii – 43,3%, w Norwegii – 44%, w Belgii – 8,8%, we Francji – 8,1%, a w Rosji – 3%³⁷. Do wskaźników oceny wymiaru sprawiedliwości zalicza się odsetek wyroków, od których złożono apelację. I tak, w 2016 r. na 716 tys. wyroków wydanych przez sądy pierwszej instancji³⁸ w procesowych sprawach cywilnych i gospodarczych do sądów drugiej instancji wpłynęło ponad 95 tys. apelacji do wyroków w tych kategoriach spraw, a zatem proporcja apelacji do wyroków wyniosła więc 13%, co stanowi dość niski wskaźnik³⁹. Ponadto Polacy do największych wad polskiego wymiaru sprawiedliwości zaliczają opieszałość – 48%, zbyt skomplikowane procedury sądowe – 33%, i korupcję wśród sędziów. Co ciekawe, zagadnienie zbyt skomplikowania procedur sądowych jest jednym z niewielu czynników, który coraz częściej podnoszą Polacy (wzrost z 30% do 33% w latach 2012–2017)⁴⁰.

Niechęć, brak zaufania do prawa, sądów i wymiaru sprawiedliwości przekładały się niewątpliwie na niską atrakcyjność poradnictwa prawnego oraz moment korzystania z usługi. Polacy korzystają z usług prawników w ostateczności, a zatem zazwyczaj w sytuacji, gdy porada prawnika niewiele może już pomóc (np. etap egzekucji komorniczej). Stąd też ze wszech miar słuszne wydawały się postulaty środowisk eksperckich o potrzebie wprowadzenia poradnictwa obywatelskiego do ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz przeniesienia poradnictwa prawnego do zintegrowanego systemu poradnictwa czy świadczenie porad prawnych w ramach poradnictwa ukierunkowanego na specjalistyczne wsparcie oraz na edukację społeczną nastawioną na jak najwcześniejsze korzystanie z usług i poradnictwa prawnego.

OPUS, NCN, nr 2015/19/B/HS5/03114, analizują rolę, funkcje orzeczeń sędziowskich, stawiając pytanie, czy pełnią one racje publicznych, podobnie jak, zdaniem R. Dworkina, debaty sejmowe artykułują racje publiczne i związane są z konstrukcją zasad moralności politycznej.

³⁷ The European Commission for the Efficiency of Justice. 2016. European judicial systems. Efficiency and quality of justice, <https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2016/publication/CEPEJ%20Study%2023%20report%20EN%20web.pdf> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³⁸ Zob. <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-jednoroczne/rok-2017/> (dostęp: 18.04.2018 r.).

³⁹ S. Burdziej, B. Pilitowski, B. Kociołowicz-Wiśniewska, *Ocena polskiego sądownictwa w świetle badań*, maj 2017 r., raport, <https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2017/05/Raport-Fundacji-Court-Watch-Polska-Ocena-polskich-s%C4%85d%C3%B3w-w-%C5%9Bwieliebada%C5%84-maj-2017.pdf> (dostęp: 18.04.2018 r.).

⁴⁰ Centrum Badania Opinii Społecznej. Społeczne oceny wymiaru sprawiedliwości. Komunikat z badań nr 31/2017.

Sama edukacja prawna została zdefiniowana jako działania edukacyjne zmierzające do zwiększenia świadomości prawnej społeczeństwa. Może ona polegać na upowszechnianiu wiedzy na temat dostępu do pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego, praw i obowiązków obywatelskich, działalności krajowych i międzynarodowych organów ochrony prawnej, mediacji oraz możliwościach udziału obywateli w konsultacjach publicznych, a także w procesie stanowienia prawa. Słusznie zauważa M. Kaczocha, że ta norma jest normą programową, a nie typową normą prawną nakładającą obowiązek (przyznającą kompetencje) na organy administracji publicznej⁴¹. Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej nie nakazuje wprost ani środków, ani sposobów, jakimi cel podnoszenia świadomości prawnej społeczeństwa ma być osiągany. Zdaniem A. S. Bartnik instytucja ławnika jest zupełnie zapomniana, w zasadzie od lat nie jest dostrzegana jej funkcja edukacyjna, a przecież ławnik, jak pisali w swoich pracach Zawadzki, Kubicki i Borucka-Arztowa, może też pełnić funkcję fatora, poprzez który społeczeństwo bywa edukowane prawnie. Warto zauważyć, że pozostawienie wyboru środków adresatowi⁴² może przyczynić się do rozwoju konkurencyjnych programów edukacyjnych. Przykładowo D. Lach pisze, iż działania administracji publicznej w zakresie poradnictwa prawnego mogą się ograniczyć do działań organizacyjnych⁴³.

Poradnictwo prawne i obywatelskie to co do zasady bezpłatne informowanie, doradzanie w sprawach związanych bezpośrednio lub pośrednio z prawem. O wieloznaczności tych terminów i braku spójnych definicji pojęć związanych z tą tematyką pisali T. Schimanek, G. Wiaderek, wskazując, że przekłada się to na problematykę wzmacniania poradnictwa prawnego⁴⁴. Wskazują oni, że „najbardziej rozbudowane definicje poradnictwa prawnego i obywatelskiego oferuje Program Operacyjny Kapitał Ludzki. Poradnictwo obywatelskie jest w nim definiowane jako niebędące poradnictwem prawnym udzielanie osobom fizycznym i organizacjom pozarządowym porad i informacji o prawach i obowiązkach obywatela będące metodą wsparcia osób, które w wyniku nieznamości przepisów znalazły się w trudnej sytuacji życiowej. Porady dotyczyć mogą m.in. spraw mieszkaniowych, rodzinnych, świadczeń socjalnych i ubezpieczenia społecznego, a informacje m.in. spraw imigracji i repatriacji, relacji z administracją publiczną, pozbawienia wolności, spraw spadkowych, konsumenckich i własnościowych. Poradnictwo prawne zaś to udzielanie osobom fizycznym porady prawnej lub

⁴¹ M. Kaczocha, *Komentarz do art. 14, (w:) Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, LEX/el. 2016.

⁴² Z. Pulka, *Podstawy prawa. Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2012, s. 60.

⁴³ D. E. Lach, *Nieodpłatna pomoc prawna jako instrument zabezpieczenia społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2016, nr 3, s. 21–34.

⁴⁴ T. Schimanek, G. Wiaderek, *Poradnictwo prawne i obywatelskie – pojęcie, jakość, efektywność*, s. 3, <http://www.obywateliprawo.isp.org.pl/files/cke/Poradnictwoprawnepojeciejako.pdf> (dostęp: 20.04.2018 r.).

informacji o obowiązującym stanie prawnym regulującym daną sprawę oraz wynikających z niego prawach i obowiązkach oraz o trybie, podmiocie lub organizacjach właściwych do jej załatwienia, a także pomoc w opracowywaniu pisma dotyczącego danej kwestii prawnej, prowadzone przez osoby, które ukończyły wyższe studnia prawnicze, w tym przez aplikantów sądowych, adwokackich, prokuratorskich, radcowskich i notarialnych lub studentów prawa⁴⁵. Obok tego występuje też poradnictwo specjalistyczne rozumiane jako „poradnictwo prawne i obywatelskie koncentrujące się na problemach dotyczących wydzielonej dziedziny prawa i (lub) wydzielonej grupy osób”⁴⁶.

Nowelizacja ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej wyszła więc naprzeciw oczekiwaniom społecznym i eksperckim, wprowadzając wprost do systemu pomocy, regulowanego ustawą, tzw. poradnictwo obywatelskie. Zdaniem projektodawców ten rodzaj poradnictwa ma ułatwić poruszanie się w systemie przepisów prawnych, zapobiegać marginalizacji społecznej osób, które korzystają z porad, pomagać rozwiązywać problemy osób już wykluczonych, a tym samym ułatwić ich powrót do społeczeństwa. Jest ono również postrzegane jako praktyczna forma edukacji prawnej i obywatelskiej⁴⁷.

Wprowadzenie poradnictwa obywatelskiego należy ocenić jako zasadne i czyniące system powstały na mocy ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej jeszcze bardziej pełnym. Sam projektodawca wskazywał, że rozwiązanie to ułatwi osobom, które uzyskały poradę, a mogą mieć pewne trudności ze zrozumieniem skomplikowanego języka prawniczego, w pełni wykorzystać uzyskaną wiedzę w praktyce. W nowelizowanej ustawie o nieodpłatnej pomocy prawnej definicje poradnictwa obywatelskiego wprowadził art. 3a ust. 1, który definiuje je jako „poradnictwo dostosowane do indywidualnej sytuacji osoby uprawnionej, zamierzającej samodzielnie rozwiązać problem na podstawie pozyskanych informacji prawnych”. Należy zatem uznać, że definicje ustawowe dostosowane są do dzisiejszego dorobku nauk i czerpią w znacznej mierze z postulatów środowisk pozarządowych.

Jednocześnie warto podnieść, że współczesny świat jest na tyle złożony, iż niejednokrotnie, aby profesjonalnie udzielić porady, wsparcia, sama wiedza z zakresu prawa bywa niewystarczająca, ażeby realnie móc zmienić położenie wspomaganej osoby. O ile bowiem, szczególnie w zakresie prawa cywilnego, najskuteczniejsza może być pomoc prawnika na etapie podpisywania umowy, o tyle w sytuacji gdy wystąpiło niepożądane zdarzenie, nie zawsze sama pomoc prawnika będzie wystarczająca. Można tu wskazać specyfikę poradnictwa przeznaczonego dla osób zadłużonych, które nie mają do wykorzystania kroków

⁴⁵ *Ibidem*, s. 4.

⁴⁶ T. Schimanek, *Czym jest prawne i obywatelskie poradnictwo specjalistyczne prowadzone przez organizacje pozarządowe?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012, s. 55 i n.

⁴⁷ Uzasadnienie ustawy, druk sejmowy nr 1868, s. 3.

prawnych, gdy sprawa jest już na etapie egzekucji i nie ma możliwości jej zatrzymania, wówczas możliwa upadłość konsumencka jest dla niektórych osób nie do przyjęcia, a jednocześnie szukają one pomocy prawnika. Pomoc taka powinna być połączona z pomocą psychologiczną. Podobnie rzecz się ma w przypadku ofiar mobbingu, które w wyniku szykan, prześladowania w miejscu pracy nie tylko tracą pracę, lecz także zaprzestają aktywności zawodowej i społecznej⁴⁸. Na problemy prawne osób wykluczonych zwraca także uwagę w swoich pracach K. Górniak⁴⁹.

M. Kaczocha pisze, że „istotą tego typu porady jest przekazanie osobie uprawnionej informacji o treści obecnie obowiązujących przepisów prawa, ich stosowaniu i interpretacji w kontekście sytuacji faktycznej przedstawionej przez tę osobę”⁵⁰ – mamy tu więc do czynienia z diagnozą stanu faktycznego oraz umiejscowieniem go w systemie prawnym. Prawnik udzielający porady prawnej zobligowany jest nie tylko do właściwej subsumpcji i wykładni, lecz także do wskazania sposobu (sposobów) rozwiązania problemów prawnych, pomocy w sporządzeniu projektu pisma⁵¹. Słusznie zauważa M. Kaczocha, że „wskazanie sposobu rozwiązania problemu prawnego jest w dużej mierze uzależnione od przedstawionego stanu faktycznego oraz ew. dokumentów przez beneficjenta nieodpłatnej pomocy prawnej, czy też dziedziny prawa, której ten problem dotyczy”⁵². Niewątpliwie taka kompleksowa obsługa przekłada się na czas, w jakim porada bywa udzielana. Zdaniem auterek nawet dwugodzinny dyżur bywa niewystarczający do pełnego zdiagnozowania sytuacji prawnej klienta, stąd też jest potrzeba dokonania pogłębionych analiz przed jednoznaczną negatywną oceną liczby klientów, którym punkty poradnictwa udzieliły porad.

Nowelizacja ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej rozszerzyła krąg osób uprawnionych do otrzymania porady – obecnie każdy, kto oświadczy, że nie stać go na pomoc odpłatną, może skorzystać z pomocy darmowej. Jest to istotne rozwiązanie, z perspektywy osób zainteresowanych tą formą pomocy.

Warto też podkreślić, że w literaturze przedmiotu znajdziemy wiele wytycznych w zakresie udzielania skutecznej porady prawnej, jednak zawężony do etapu wystąpienia poważnego problemu przedsądowego, nie zaś do wczesnego poradnictwa, na którym właśnie w opinii auterek powinno być oparte darmowe poradnictwo prawne i obywatelskie. W zaleceniach metodologicznych Ł. Krzy-

⁴⁸ A. S. Bartnik, *Mobbing – stary problem, nowa instytucja*, (w:) *Księga jubileuszowa dedykowana prof. Jackowi Kurczewskiemu*, Warszawa 2013.

⁴⁹ K. Górniak, *O współczesnej dobroczynności*, (w:) E. Tarkowska (red.), *Przeciw biedzie. Programy, pomysły, inicjatywy*, Warszawa 2002; K. Górniak, *Organizacje społeczne przeciw wykluczeniu społecznemu i ich beneficjenci*, (w:) P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor w jednoczącej się Europie*, Warszawa 2004.

⁵⁰ M. Kaczocha, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej...*

⁵¹ *Komentarz do art. 3*, (w:) B. Paxford, R. Rynkun-Werner, M. Wasylkowska-Michór, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, Legalis/el. 2016.

⁵² M. Kaczocha, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej...*

żanowska wskazuje, że porada powinna przeradzać się w interwencję⁵³, jednakże w opinii autorek interwencja prawna nie zawsze może być skuteczna, czy nawet możliwa.

Ideę poradnictwa prawnego w formie *pro bono* opisywał już w swoich pismach Tomasz z Akwinu i stawiał pytanie, czy adwokat jest obowiązany bronić osoby biedne⁵⁴. Pytania takie stawia dziś w swoich pracach nad etyką zawodów prawniczych P. Skuczyński⁵⁵. Twierdzi on, że dziś w USA pracę *pro bono* wykonuje „zaledwie połowa prawników i to w wymiarze 30–40 godzin” [rocznie – dopisek autorek]. Tego typu teza i ocena zasługują na komentarz, prawnicy ci nie są bowiem utrzymywani, dotowani, nie obniża się im też podatków, a jednak wymaga się od nich nieodpłatnej pomocy prawnej. Nieodpłatnej w rozumieniu zarówno braku opłat ze strony klienta, jak i niepobierania wynagrodzenia przez świadczącego poradę. Warto tym samym podkreślić, że żadne inne korporacje zawodowe nie wymagają od swoich członków świadczenia darmowych usług. Niemniej jednak z badań nad funkcjonowaniem poradnictwa prawnego *pro bono* wynika jednoznacznie, że tam, gdzie zagadnienie to nie jest zorganizowane systemowo, biednym czy w jakikolwiek sposób wykluczonym trudno jest otrzymać pomoc prawną. Stąd też polskie rozważania i uwarunkowania o zorganizowanym systemie wydają się być ze wszech miar zasadne. Powinność udziału w systemie *pro bono* w USA wynosi od 15% do 50% prawników, zatem kodeksowe zalecenia w praktyce świadczą w takim samym stopniu o wdrażaniu w życie „najwyższych ideałów jak i drażniącej hipokryzji”⁵⁶, tym samym próba zorganizowania spójnej pomocy prawnej związanej z wyspecjalizowanym poradnictwem okołoprawnym zdaje się być odpowiedzią na bolączki i oczekiwania współczesnych społeczeństw. Związane jest to też z pojęciem świadomości prawnej.

Zagadnienie świadomości prawnej zostało wprowadzone do polskiej socjologii prawa pod wpływem teorii L. Petrażyckiego. Choć badania świadomości prawnej rozwijane były w Polsce pod wpływem marksizmu, to jednak i współcześnie zarówno prawnicy, jak i socjologowie zaczynają wskazywać na świa-

⁵³ Ł. Krzyżanowska, *Poradnictwo prawne i obywatelskie – raport z badania*, (w:) *Czym jest poradnictwo prawne i obywatelskie*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011, s. 20, <http://www.obywateliprawo.isp.org.pl/temat/3/poradnictwo-prawne-i-obywatelskie> (dostęp: 14.04.2018 r.).

⁵⁴ Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 18, zagadnienia 67, 68 i 71.

⁵⁵ P. Skuczyński, *Praca pro bono a pomoc prawna i profesjonalizm prawniczy*, „Klinika. Czasopismo Fundacji Uniwersyteckich Poradni Prawnych” 2011. Odwołuje się on także do C. R. Andrews, *Standards of Conduct for Lawyers: An 800-Year Evolution*, „Southern Methodist University Law Review” 2004, Vol. 57, s. 1385–1458. Por. także R. Pound, *The Lawyer from Antiquity to Modern Times*, Minnesota 1953, s. 43, 52–53, oraz G. Holly, *Geschichte der Ehrengerichtbarkeit der deutschen Rechtsanwälte*, Frankfurt am Main.

⁵⁶ D. L. Rhode, *Pro Bono in Principle and in Practice*, „Journal of Legal Education” 2003, nr 53, za: P. Skuczyński, *Praca pro bono a pomoc prawna i profesjonalizm prawniczy*, *edukacja-prawnicza.pl*, 2011, nr 11 (15).

domość prawną jako na jedną z głównych kategorii przy badaniu, analizie, czy opisie kultury prawnej bądź społecznienia państwa. Oczywiście nie bez znaczenia jest fakt, że polskie badania nad świadomością prawną wykraczały znacznie poza założenia marksistowskie. Warto zauważyć, iż L. Petrażycki w swoich pracach stworzył, a następnie rozwijał, analizując, psychologiczną koncepcję prawa⁵⁷. Prawo definiował on jako swoisty fakt psychologiczny, wskazał, że emocje prawne mają charakter dwustronny: imperatywno-atrybutywny (zarówno zobowiązujący, jak i przyznający). Wskazywał więc, że trzeba rozróżnić językowe sformułowania norm prawnych (czyli to, czym tradycyjnie zajmowali się prawnicy) od pewnych stanów psychologicznych, które rzeczywiście wpływają na zachowanie jednostek. Należy więc odróżnić idealną i realną postać prawa. Idea ta została następnie rozwinięta przez J. Landego i upowszechniła się jako teza o wielopłaszczyznowości prawa. Koncepcje te, wówczas odkrywcze, dziś towarzyszą prawnikom w sposób niezwykle namacalny, trudno bowiem nie badać rzeczywistości oraz stosunku do prawa i ograniczyć się jedynie do badania litery prawa.

Nie bez znaczenia jest fakt, że L. Petrażycki w swoich koncepcjach odróżniał prawo intuicyjne, pozytywne oraz prawo oficjalne. Z jego rozważań wynika, iż najprostszą postać ma prawo intuicyjne. Są to jednostkowe przeżycia imperatywno-atrybutywne (a więc o istnieniu wymagalnych obowiązków). Takie prawo ma charakter bardzo indywidualny i subiektywny. Cechuje się też dużą zmiennością i w zasadzie każdy człowiek może mieć własne prawo intuicyjne. Oczywiście koncepcja ta stała się przedmiotem krytyki w doktrynie, a jednocześnie przyczynkiem do rozwoju nie tylko polskiej socjologii prawa, lecz także współcześnie podstawą koncepcji świadomości prawnej, stosunku do prawa⁵⁸. K. Motyka wskazuje, że petrażycka myśl i tradycja są też podwaliną i mają ogromne znaczenie w politykach publicznych prawa⁵⁹. L. Petrażycki prawo oficjalne definiował jako „prawo, które jest stosowane i popierane przez przedstawicieli władzy państwowej ze względu na ich obowiązek służby społecznej”⁶⁰.

Najbardziej skomplikowaną strukturę ma w opinii L. Petrażyckiego prawo pozytywne, które odróżniał od intuicyjnego i od prawa oficjalnego. Prawo to, choć, tak jak prawo intuicyjne opiera się na emocjach, jest przeżyciem, to jednak ma heteronomiczny charakter. L. Petrażycki pisał, że na prawo składają się zarówno indywidualne sądy, jak i „fakty normatywne”, czyli sądy pochodzące spoza psychiki danej jednostki, tradycji czy ustawy. Ważnym zagadnieniem dla

⁵⁷ K. Opałek (red.), *Z zagadnień teorii prawa i teorii nauki Leona Petrażyckiego. Studia opracowane dla upamiętnienia stulecia urodzin*, Warszawa 1969.

⁵⁸ Warto zauważyć, iż na świecie badania świadomości bardzo szybko dotyczyły badań w zakresie wiedzy i opinii o prawie – tzw. *Knowledge and Opinions about Law*.

⁵⁹ K. Motyka, *Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa*, Lublin 1993.

⁶⁰ L. Petrażycki, *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności. Tom 1*, Warszawa 1959, s. 307.

L. Petrażyckiego, i niezwykle istotnym z punktu widzenia naszych rozważań, jest wskazanie tezy, iż tradycyjne rozumienie prawa opiera się na mieszance prawa intuicyjnego, prawa pozytywnego i oficjalnego. Autorki w tym miejscu stawiają hipotezę, iż klienci darmowych punktów porad oczekują multidyscyplinarności od prawnika. Świadomość prawna jest też częścią szerszego pojęcia kultury prawnej. W zależności od przyjętych ram teoretycznych, świadomość prawna może być rozpatrywana indywidualistycznie lub strukturalnie, podobnie rzecz ma się z poradnictwem prawnym, obywatelskim i edukacją prawną.

Świadomości prawnej nie należy traktować jako wiedzy prawnej. D. Woźniakowska-Fajst wskazuje, że „świadomość prawna nie zrodzi się w ciągu jednego pokolenia. Dla jej rozbudzenia i umocnienia potrzebna jest edukacja prawna: dostarczanie wiedzy o prawach i obowiązkach, konsekwencjach podejmowanych działań, »ćwiczenie« kontaktów z instytucjami państwowymi (urzędami, Policją, sądami) oraz sporządzanie podstawowych pism procesowych. Poza wiedzą i umiejętnościami konieczne jest też zbudowanie postaw: przezwyciężenia lęku przed prawem i zachęcenie do aktywnego korzystania z jego mechanizmów. Ważne jest, by edukację prawną prowadzić już od najwcześniejszych lat, tak by stała się ona oczywistą częścią edukacji przedszkolaka, ucznia szkoły podstawowej, gimnazjalisty i licealisty”⁶¹.

Z uwagi na fakt, że z naszych badań wyłania się wyraźny związek pomiędzy poradnictwem prawnym a poradnictwem obywatelskim, zasadne wydaje się nam wskazanie, iż poza świadomością prawną mamy do czynienia ze świadomością społeczną, świadomością narodową, które też zachodzą na siebie. Durkheimowska koncepcja świadomości społecznej wskazuje, szczególnie w kontekście typów solidarności wynikających z poziomu rozwoju społeczeństwa, że świadomość to zbiór wyobrażeń, opinii wspólnych dla większości w danej społeczności. Obejmuje ona zazwyczaj całokształt charakterystycznych dla danego społeczeństwa treści i formy życia duchowego. A zatem, także wszelkie poglądy naukowe, religijne, polityczne czy właśnie prawne, które wpływają, czy też są równocześnie raczej sposobem myślenia, kulturą umysłową badanego społeczeństwa⁶². Z kolei, opierając się na koncepcji świadomości narodowej A. Kłoskowskiej, należy postawić tezę, że skoro autorka ta za świadomość narodową uznawała swoiście spójne poczucie przynależności z określonym w wymiarze zbiorowym, to jest poczucie więzi kulturowo-etnicznej ze świadomością ciągłości historycznej⁶³, i skoro dla świadomości narodowej ważna jest jedność pochodzenia, język, kultura, religia, tradycja polityczna, zamieszkiwanie na wspólnym obszarze geograficznym, to język – podobnie jak kultura, religia i prawo – może być nośnikiem tradycji i narzędziem budowania wspólnoty. Nie bez znaczenia jest dziś zatem proces

⁶¹ D. Woźniakowska-Fajst, *Edukacja prawna...*, s. 8.

⁶² Szerzej A. Karnat-Napieracz, *Tożsamość, czyli świadomość Redivivus*, Kraków 2009, s. 59 i n.

⁶³ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.

ujednolicenia prawa w ramach Unii Europejskiej, niemniej jednak na gruncie tego artykułu chcemy raczej zaznaczyć, iż prawo jest dziś narzędziem, dzięki któremu nadal buduje się zaufanie obywatela do państwa, będące też fundamentem wspólnoty (szerzej o tym komunitaryści w komunitarystycznych teoriach prawa)⁶⁴. Świadomość prawna jest częścią świadomości społecznej, podobnie jak edukacja prawna jest częścią edukacji społecznej przygotowującej do życia w społeczeństwie.

W ocenie autorek słusznie uznano za szczególnie preferowane takie dziedziny poradnictwa obywatelskiego, jak: sprawy związane z sytuacją osób zadłużonych, sprawy mieszkaniowe, w zakresie zabezpieczenia społecznego, wynikające z aktualnych ważnych problemów społecznych⁶⁵. T. Kaźmierczyk wskazuje, że jest to rodzaj usługi społecznie niezwykle użytecznej⁶⁶. Autor ten wskazuje, że cechami konstytuującymi ten rodzaj poradnictwa są: bardzo szeroki zakres przedmiotowy, bezstronność przekazywanych porad i informacji, praktycznie nieograniczony zakres podmiotowy, brak podejmowania decyzji za klienta, a więc swego rodzaju autonomia w kierowaniu swoim życiem, wysoko wykwalifikowany personel doradczy.

J. Winczorek zauważa, że choć polskie badania nad poradnictwem prawnym i dostępem do prawa obecnie są zapóźnione w stosunku do stanu wiedzy w takich krajach, jak Anglia czy Walia⁶⁷, to jednak w literaturze przedmiotu znaczące były „prace A. Podgóreckiego oraz M. Boruckiej-Arctowej z lat 60. i 70. XX w. oraz studia J. Kurczewskiego z zespołem z ISNS UW z lat 70. XX w. i pierwszej dekady XXI w. Pokazywały one ogólnie niski stan wiedzy adresatów prawa na temat ich sytuacji prawnej, ich złożony stosunek do prawa jako takiego i jego szczegółowych treści oraz preferencje dla koncyliacyjnego i kompromisowego, a nie antagonistycznego i formalnego rozwiązywania sporów”⁶⁸.

⁶⁴ A. Gawkowska, *Biorąc wspólnotę poważnie. Komunitarystyczne krytyki liberalizmu*, Warszawa 2004.

⁶⁵ Jednocześnie autorki postulują przemodelowanie funkcjonowania urzędów pracy i powiązania ich z Państwową Inspekcją Pracy, o ile bowiem ostatnie lata wskazują na stały spadek bezrobocia, o tyle pogarsza się higiena pracy przekładająca się na wykluczanie z rynku pracy.

⁶⁶ T. Kaźmierczak, *O brytyjskim pomysle służby społecznej i jej polskiej wersji*, <http://zbpo.org.pl/file/2017/06/Poradnictwo-obywatelskie.-III-Sektor.pdf-1.pdf> (dostęp: 14.04.2018 r.).

⁶⁷ Por. P. Pleasence i in., *Causes of Action: Civil Law and Social Justice*, London 2006; P. Pleasence i in., *Civil Justice in England and Wales: Report of the 2006–2009 English and Welsh Civil and Social Justice Survey*, Legal Services Re-search Centre, London 2010; P. Pleasence i in., *Civil Justice in England and Wales: Report of Wave 1 of the English and Welsh Civil and Social Justice Panel Survey*, Legal Services Commission, London 2011; N. Balmer, *Civil Justice in England and Wales: Report of Wave 2 of the English and Welsh Civil and Social Justice Panel Survey Report*, Legal Services Commission, London 2013, za: J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12, s. 18–38.

⁶⁸ J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych...*, s. 18–38.

Wprowadzenie poradnictwa obywatelskiego jest naturalne wobec wieloletniego istnienia tego typu poradnictwa w Polsce⁶⁹. Jest to poradnictwo opierające się na sieci biur porad obywatelskich wspieranych przez Związek Biur Porad Obywatelskich. Doradcy udzielający wsparcia w tych podmiotach mają wypracowaną na przestrzeni lat metodologię pracy, co bezpośrednio wpływa na jakość świadczonych usług.

Ten rodzaj poradnictwa niewątpliwie może się przyczynić do zwiększenia świadomości prawnej obywateli, a wpisany w ramy systemu, z odpowiednim wsparciem finansowym, może jedynie zwiększyć zakres swojego pozytywnego oddziaływania społecznego. J. Kaźmierczak podkreśla, że poradnictwo obywatelskie cechuje troska o powszechną, łatwą dostępność do swego potencjału⁷⁰.

Nowelizacja ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej wprowadziła również mediację, z której strony sporu (konfliktu) mogą skorzystać nieodpłatnie.

Wspominany już M. Tański w swoich pracach odwołuje się do dość nowatorskiego spojrzenia na konflikt w wymiarze prawnym, a mianowicie do prac G. Hofstedeego i jego syna G. J. Hofstedeego, którzy wyróżnili czynniki warunkujące przyczyny nieporozumień, sporów pomiędzy ludźmi w sytuacji, gdy kooperacja przynosi zysk, będące elementami warunkującymi kulturowe uwarunkowania osobowości jednostek, i zaliczyli oni do tych czynników: dystans władzy, stopień społecznego indywidualizmu, zmaskulinizowanie kultury, potrzebę unikania niepewności i orientację w czasie (długoterminową lub krótkoterminową)⁷¹. M. Tański wskazuje, że z punktu widzenia analizy konfliktów prawnych istotne jest unikanie niepewności⁷². Termin ten definiowany jest jako „stopień zagrożenia odczuwany przez członków danej kultury w obliczu sytuacji nowych, nieznanych lub niepewnych. Uczucie to wyraża się między innymi stresem i potrzebą przewidywalności, która może być zaspokojona przez wszelkiego rodzaju prawa, przepisy i zwyczaje”⁷³. Dalej M. Tański wskazuje, że Polskę cechuje wysoki wskaźnik unikania niepewności i pewnie dlatego można ją określić krajem przenikniętym „stanem podniecenia i podenerwowania tym, co się może wydarzyć (za słownikiem Webstera). To nie jest strach, nie jest to także unikanie ryzyka, ale raczej unikanie życia w niejednoznaczności”⁷⁴. Tym samym,

⁶⁹ Szerzej na temat historii zob.: M. Parlicki, *Poradnictwo obywatelskie jako aktywizacyjna forma pomocy oferowana jednostkom i rodzinom*, „Państwo i Społeczeństwo” 2012, t. XII, nr 4, s. 123 i n.

⁷⁰ T. Kaźmierczak, *O brytyjskim pomyśle służby społecznej i jej polskiej wersji...*

⁷¹ G. Hofstede, G. J. Hofstede, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, przeł. M. Durska, Warszawa 2007, za: M. Tański, *Czy można skutecznie w Polsce wprowadzić mediację?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012, s. 45.

⁷² M. Tański, *Czy można skutecznie w Polsce wprowadzić mediację?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012, s. 45.

⁷³ *Ibidem*, s. 46.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 46.

ta integralność spojrzenia ustawodawcy na poradnictwo, przy jednoczesnym zauważaniu złożoności sytuacji osoby potrzebującej pomocy i potrzebie transdyscyplinarnego wsparcia, pozwala nam postawić tezę, że prace nad nowelizacją ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej w kontekście wprowadzenia poradnictwa obywatelskiego są krokiem w dobrym kierunku.

Zmiany wychodzą naprzeciw charakterowi problemów prawnych i społecznych obywateli współczesnej Polski, a także czerpią z dorobku osób skupionych wokół tego poradnictwa. Synergia poradnictwa prawnego i obywatelskiego może jedynie podnieść jakość i adekwatność usług oferowanych potrzebującym na gruncie przedmiotowej ustawy.

BIBLIOGRAFIA

- Andrews C. R., *Standards of Conduct for Lawyers: An 800-Year Evolution*, „Southern Methodist University Law Review” 2004, Vol. 57
- Badania pomocy prawnej. Organizacje społeczne a socjologowie prawa – perspektywy współpracy, analizy i rekomendacje, grudzień 2010 r., http://www.inpris.pl/fileadmin/user_upload/documents/pomoc_prawna/Badania_pomocy_prawnej_Organizacje_spoeczne_a_socjologowie_prawa_-_perspektywy_wspolpracy.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Badanie omnibusowe zrealizowane przez ARC Rynek i Opinia na panelu badawczym epanel.pl, na zlecenie D.A.S. Towarzystwa Ubezpieczeń Ochrony Prawnej, w dniach 15–23 maja 2017 r., metodą CAWI, na reprezentatywnej próbie populacji ogólnopolskiej w wieku 18–55 lat z wyłączeniem osób z wykształceniem prawniczym, N=915, <http://www.wirtualnemedial.pl/artukul/pomoc-prawna-jak-uzyskac-prawnik-kto-potrzebuje> (dostęp: 14.04.2018 r.)
- Balmer N., *Civil Justice in England and Wales: Report of Wave 2 of the English and Welsh Civil and Social Justice Panel Survey Report*, Legal Services Commission, London 2013, za: J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12
- Banaś S., *Bezpłatna pomoc prawna jako podstawa ścierania się interesów różnych grup społecznych*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2016, nr 7–8
- Bartnik A. S., *Mobbing – stary problem, nowa instytucja*, (w:) *Księga jubileuszowa dedykowana prof. Jackowi Kurczewskiemu*, Warszawa 2013
- Bartnik A. S., *Sędzia czy kibic. Rola ławnika w wymiarze sprawiedliwości III RP*, Warszawa 2009
- Blaider S. L., Tyler T. R., *Testing and Extending the Group Engagement Model: Linkages between Social Identity, Procedural Justice, Economic Outcomes, and Extrarole Behavior*, „The Journal of Applied Psychology” 2009, 94, nr 2
- Burdziej S., Dudkiewicz M., *Korzystający i niekorzystający z poradnictwa prawnego. Raport cząstkowy*, Warszawa 2013
- Burdziej S., Pilitowski B., Kociołowicz-Wiśniewska B., *Ocena polskiego sądownictwa w świetle badań*, maj 2017 r., raport, <https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2017/05/Raport-Fundacji-Court-Watch-Polska-Ocena-polskich->

- s%C4%85d%C3%B3w-w-%C5%9Bwietle-bada%C5%84-maj-2017.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Cern K. M., Juchacz P. W., Wojciechowski B., Zirk-Sadowski M., w ramach projektu: *Demokratyczna legitymizacja wpływu orzeczeń sędziowskich na system stanowienia prawa / Democratic Legitimization of the Judicial Rulings' Influence on a System of Law-Making*; (VII 2016–VI 2019), OPUS, NCN, nr 2015/19/B/HS5/03114
- Chimiak G., Górniak K., *Otoczenie instytucjonalne poradnictwa i jego rola w polityce publicznej*, (w:) A. Peisert, T. Schimanek, M. Waszak, A. Winiarska (red.), *Poradnictwo prawne i obywatelskie w Polsce. Stan obecny i wizje przyszłości*, Warszawa 2013
- Christie N., *Dogodna ilość przestępstw*, Warszawa 2004 (tłumaczenie M. Płatek)
- Diagnoza świadomości prawnej Polaków, wyniki badań, http://zpp.net.pl/upload/omt9a-g_09.03.2016NiewiadomoprawnPolakw2016.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Dryzek J., *Democratization as Deliberative Capacity Building*, „Comparative Political Studies” 2009, nr 42, za: A. Paisert, <https://kulturaliberalna.pl/2010/01/12/peisert-demokracja-deliberatywna-utopia-czy-ratunek-dla-demokratycznych-wartosci/> (dostęp: 19.04.2018 r.)
- Gawkowska A., *Biorąc wspólnotę poważnie. Komunitarystyczne krytyki liberalizmu*, Warszawa 2004
- Górniak K., *O współczesnej dobroczynności*, (w:) E. Tarkowska (red.), *Przeciw biedzie. Programy, pomysły, inicjatywy*, Warszawa 2002
- Górniak K., *Organizacje społeczne przeciw wykluczeniu społecznemu i ich beneficjenci*, (w:) P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor w jednoczącej się Europie*, Warszawa 2004
- Hofstede G., Hofstede G. J., *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, przeł. M. Durska, Warszawa 2007, za: M. Tański, *Czy można skutecznie w Polsce wprowadzić mediację?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012
- Holly G., *Geschichte der Ehrengerichtbarkeit der deutschen Rechtsanwälte*, Frankfurt am Main
- Juchacz P. W., *Deliberatywna filozofia publiczna. Analiza instytucji wysłuchania publicznego w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej z perspektywy systemowego podejścia do demokracji deliberatywnej*, Poznań 2015
- Juchacz P. W., *Trzy tezy o sędziach społecznych i ich udziale w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” 2016, t. 5, nr 1
- Kaczocha M., *Komentarz do art. 14, (w:) Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, LEX/el. 2016
- Karnat-Napieracz A., *Tożsamość, czyli świadomość Redivivus*, Kraków 2009
- Kazimierzczak T., *O brytyjskim pomysle służby społecznej i jej polskiej wersji*, <http://zbpo.org.pl/file/2017/06/Poradnictwo-obywatelskie.-III-Sektor.pdf-1.pdf> (dostęp: 14.04.2018 r.)
- Klaus W., *Standaryzacja jako element zarządzania jakością usług prawnych*, (w:) G. Wiaderek (red.), *Poradnictwo prawne i obywatelskie – system, koszty, innowacje*, Warszawa 2014
- Kłосkowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996

- Kochanowski J., *Jurydyzacja życia*, „Palestra” 2002, nr 7–8, http://palestra.pl/upload/14/25/46/1425460553_.pdf (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Kojder A., *Godność i siła prawa*, Warszawa 1995
- Kojder A., *Idee społeczno-prawne Leona Petrażyckiego i ich współczesne kontynuacje*, (w:) *Klasyczna socjologia polska i jej współczesna recepcja*, Toruń 2006
- Komentarz do art. 3, (w:) B. Paxford, R. Rynkun-Werner, M. Wasylkowska-Michór, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej. Komentarz*, Legalis/el. 2016
- Krajewska A., *Spory konsumenckie i ich rozwiązywanie*, Warszawa 2009
- Krzyżanowska Ł., *Poradnictwo prawne i obywatelskie – raport z badania*, (w:) *Czym jest poradnictwo prawne i obywatelskie*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2011, <http://www.obywateliprawo.isp.org.pl/temat/3/poradnictwo-prawne-i-obywatelskie> (dostęp: 14.04.2018 r.)
- Lach D. E., *Nieodpłatna pomoc prawna jako instrument zabezpieczenia społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2016, nr 3
- Majone G., *Dowody, argumenty i perswazja w procesie politycznym*, Warszawa 2004, za: A. Paisert, <https://kulturaliberalna.pl/2010/01/12/peisert-demokracja-deliberatywna-utopia-czy-ratunek-dla-demokratycznych-wartosci/> (dostęp: 19.04.2018 r.)
- Makowski G., Dudkiewicz M., Rekosz E., Schimanek T., Zimolzak P., *Podmioty udzielające bezpłatnych porad prawnych i obywatelskich. Raport cząstkowy*, Warszawa 2013
- Morawski L., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2012
- Motyka K., *Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa*, Lublin 1993
- Opalek K. (red.), *Z zagadnień teorii prawa i teorii nauki Leona Petrażyckiego. Studia opracowane dla upamiętnienia stulecia urodzin*, Warszawa 1969
- Parlicki M., *Poradnictwo obywatelskie jako aktywizacyjna forma pomocy oferowana jednostkom i rodzinom*, „Państwo i Społeczeństwo” 2012, t. XII, nr 4
- Petrażycki L., *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności. Tom I*, Warszawa 1959
- Pleasence P. i in., *Causes of Action: Civil Law and Social Justice*, London 2006, za: J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12
- Pleasence P. i in., *Civil Justice in England and Wales: Report of the 2006–2009 English and Welsh Civil and Social Justice Survey*, Legal Services Re-search Centre, London 2010, za: J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12
- Pleasence P. i in., *Civil Justice in England and Wales: Report of Wave 1 of the English and Welsh Civil and Social Justice Panel Survey*, Legal Services Commission, London 2011, za: J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12
- Pound R., *The Lawyer from Antiquity to Modern Times*, Minnesota 1953
- Pulka Z., *Podstawy prawa. Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2012
- Radbruch G., *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*, (w:) M. Szyszkowska (red.), *Zarys filozofii prawa*, Białystok 2002
- Rhode D. L., *Pro Bono in Principle and in Practice*, „Journal of Legal Education” 2003, nr 53, za: P. Skuczyński, *Praca pro bono a pomoc prawna i profesjonalizm prawniczy*, *edukacjaprawnicza.pl*, 2011, nr 11 (15)

- Schimanek T., *Czym jest prawne i obywatelskie poradnictwo specjalistyczne prowadzone przez organizacje pozarządowe?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012
- Schimanek T., Wiaderek G., *Poradnictwo prawne i obywatelskie – pojęcie, jakość, efektywność*, <http://www.obywateliprawo.isp.org.pl/files/cke/Poradnictwoprawnepojeciejako.pdf> (dostęp: 20.04.2018 r.)
- Skuczyński P., *Praca pro bono a pomoc prawna i profesjonalizm prawniczy*, „Klinika. Czasopismo Fundacji Uniwersyteckich Poradni Prawnych” 2011
- Standing G., *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014
- Stefaniuk M., *Spoleczna potrzeba nieodpłatnej pomocy prawnej – beneficjenci regulacji ustawowej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. III
- Szarfenberg R., *Standardy i standaryzacja pracy socjalnej i usług pomocy i integracji społecznej*, (w:) R. Szarfenberg (red.), *Krajowy raport badawczy. Pomoc i integracja społeczna wobec wybranych grup – diagnoza standaryzacji usług i modeli instytucji*, Warszawa 2011
- Tański M., *Czy można skutecznie w Polsce wprowadzić mediację?*, (w:) A. Winiarska (red.), *Obywatel i prawo. Wybrane problemy i rekomendacje*, Warszawa 2012
- Thibaut J., Walker L., *A Theory of Procedure*, „California Law Review” 1978, 66, nr 3, za: S. Burdziej, B. Pilitowski, B. Kociołowicz-Wisniewska, *Ocena polskiego sądownictwa w świetle badań*, maj 2017 r., raport, <https://courtwatch.pl/wp-content/uploads/2017/05/Raport-Fundacji-Court-Watch-Polska-Ocena-polskich-s%C4%85d%C3%B3w-w-w%C5%9Bwielu-bada%C5%84-maj-2017.pdf> (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 18, zagadnienia 67, 68 i 71
- Turska A. (red.), *Prawo i wykluczenie. Studium empiryczne*, Warszawa 2010
- Tyler T. R., Lind E. A., *The Social Psychology of Procedural Justice*, New York 1988
- Tyler T. R., *Social Justice: Outcome and Procedure*, „International Journal of Psychology” 2000, 35, nr 2
- Wejman Z., *Tło społeczne standaryzacji usług społecznych*, http://www.mazowia.org.pl/www_ngo/Zbigniew%20Wejman%20podstawowe%20pojecia%20z%20zakresu%20standaryzacji%20us%B3ug%20socyjalnych.doc (dostęp: 22.04.2018 r.)
- Winczorek J., *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, z. 12
- Winczorek J., *Przegląd literatury na temat dostępności i korzystania z pomocy prawnej*, Warszawa 2012
- Winiarska A., wywiad: *Dla kogo bezpłatne poradnictwo prawne*, <https://www.polskieradio.pl/130/2787/Artykul/950808,Dla-kogo-bezplatne-poradnictwo-prawne-i-obywatelskie>, oraz *Bezpłatne poradnictwo prawne i obywatelskie – analiza danych zastanych INPRiS*, file:///C:/Users/BIURO/Downloads/raport_z_analazy_danych_INPRiS.pdf, (dostęp: 19.04.2018 r.)
- World Justice Project. 2016. Rule of Law Index 2016 – Poland, <http://data.worldjusticeproject.org/#/groups/POL> (dostęp: 18.04.2018 r.)
- Woźniakowska-Fajst D., *Edukacja prawna, możliwości, szanse, bariery*, Warszawa 2012
- Zybertowicz A., *Przemoc i poznanie: studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*, Toruń 1995

LEGAL AND CIVIC ADVISORY IN THE CONTEXT OF LEGAL AWARENESS AND THE NEED FOR LEGAL EDUCATION OF POLES. SELECTED PROBLEMS

Summary

The article analyzes the issue from the point of view of law, sociology and based on the experience of both authors. It not only raises issues related to legal awareness, legal education and legal advisory, but also presents a broader context of issues that are the context of the social functioning of the law in the Republic of Poland and the relationship to law or law reforms.

KEYWORDS

access to law, legal counseling, civic counseling, legal education, regulatory impact assessment

SŁOWA KLUCZOWE

dostęp do prawa, poradnictwo prawne, poradnictwo obywatelskie, edukacja prawna, ocena skutków regulacji